

Dick Harrison

De Dertigjarige Oorlog

DE ALLEREERSTE
WERELDOORLOG

1618 - 1648

Dick Harrison

De Dertigjarige Oorlog

DE ALLEREERSTE
WERELDOORLOG

1618 - 1648

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2018 Uitgeverij Omniboek

Oorspronkelijke titel *Ett stort lidande har kommit över oss*
Vertaald uit het Zweeds door Ger Meesters
Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk Studio Mol
ISBN 9789401911184
ISBN e-book 9789401911191
NUR 680

De vertaling van dit boek kwam tot stand dankzij subsidie van de Zweedse Kulturrådet, waarvoor onze hartelijke dank.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Voor Katarina

'In 1619 werd Ferdinand II keizer van het Heilige Roomse Rijk. Onder hem kwam een grote vervolging door oorlog, angst en het vergieten van het bloed van christenen, zoals de voorbeelden zullen tonen. Eerst begon hij een grote oorlog in Bohemen, dat hij daarna onderdrukte en aan zijn religie onderwierp. In de daaropvolgende jaren veroverde hij het land Braunschweig, het land Mecklenburg, het land Leineberg, Friesland, het land Brandenburg, het land Pommeren, Gotland, Oostenrijk, Moravië en de landelijke gebieden tegenover de rivier de Entz, Silezië, het paltsgraafschap Heidelberg, ja, bijna geheel Duitsland. Ik kan dat alles nauwelijks beschrijven en verklaren.'

Hans Heberle, een schoenmaker in Neenstetten, 20 kilometer ten noorden van Ulm, omstreeks 1630

'Daarna gebeurde het keer op keer. Toen troepen uit Saksen door het gebied trokken, verwoestten ze het, ze veroverden Maagdenburg en bleven gedurende de hele zomer in het kamp, vernietigden al het graan op de akkers en dreven het vee weg. Al snel kwamen de keizerlijken, de Lüneburgers, in de praktijk een mensenmix, Fransen en Spanjaarden, zodat Duitsland niets anders was dan een gebied om te plunderen. Niemand kon hier blijven. Iedereen keek uit naar een plek om naartoe te gaan – Braunschweig zou er het beste van afgekomen zijn. Kerken, pastorieën en scholen werden geruïneerd, samen met de boerderijen. Kerkdiensten werden vergeten, het land was verlaten, sparran begonnen op de velden te groeien, zodat veel dorpen uit de verte op bossen leken. Alle wegen waren onveilig en de mensen waren prooien, en in de dorpen was geen kat of hond meer te zien. Veel kerken waren dievennesten die door soldaten werden bewoond, en roof, moord en brandstichting waren alledaagse verschijnselen. Overal was hongersnood; arme mensen leefden van wortels, bladeren en bieten zonder zout. Mars (de god van de oorlog) en Mors (de god van de dood) regeerden en velen stierven een hongerdood.'

Dominee Grützmänn in Bottmersdorf, over de situatie in de streek rond Maagdenburg na de Slag bij Lützen, 1632

'Bet, Kinnl, bet! Oitza kinnt da Schwed!' ('Bid, kindje, bid, morgen komt de Zweed!')

Duits kinderwijsje

Inhoud

Opmerking over de naamgeving, data en valuta	13
Proloog: uitzicht uit een venster	17
1 Dertigjarige Oorlog: oorzaken en perspectieven	23
<i>Religie, machtsverhoudingen en vroegmoderne staten</i>	25
<i>Landsknechten</i>	29
<i>Ramp of overdreven?</i>	33
2 De voorgeschiedenis van de oorlog	41
<i>Het versplinterde Duitsland</i>	41
<i>De politieke hegemonie van de Habsburgers</i>	44
<i>Duitsland in het tijdperk van de godsdienstoorlogen</i>	51
<i>Nederlandse onafhankelijkheidsoorlog</i>	60
<i>Frankrijk van hugenotenoorlogen naar autocratie</i>	64
<i>Denemarken onder Christiaan IV</i>	69
<i>Zweden: een supermacht in wording</i>	73
<i>Het machtsspel in Zuid-Europa</i>	79
<i>De Britse Eilanden – de passieve hoek van West-Europa</i>	82
3 De Boheemse Oorlog (1618-1621)	85
<i>Ferdinand II: een man en zijn droom</i>	86
<i>De Defenestratie van Praag</i>	90

<i>De komeet van Pilsen</i>	98
<i>Op weg naar de Witte Berg</i>	102
<i>De zon van de Winterkoning verdwijnt achter de wolken</i>	107
<i>Oorlog in Hongarije</i>	110
<i>Bloedbad in Valtellina</i>	112
4 De oorlog om de Palts (1621-1625)	117
<i>De graaf-hertog betreedt het podium</i>	118
<i>'De gek van Halberstadt' en zijn oorlog</i>	123
<i>Van Jülich naar Breda</i>	129
<i>De kardinaal</i>	131
<i>De Franse interventie in Italië</i>	138
<i>De wereld van de huurlingen</i>	142
<i>Tijden van onrust</i>	146
<i>Dronkenschap en discipline</i>	149
<i>De bagagetros</i>	152
<i>Plundering en oorlogsbuit</i>	154
<i>'De duivel in de hel kon het niet nog erger hebben gemaakt'</i>	161
5 De Deense oorlog (1625-1629)	165
<i>De 'kreitsoverste' trekt ten strijde</i>	166
<i>Albrecht von Wallenstein en graaf Isolani</i>	169
<i>De brug van Dessau en Lutter am Barenberge</i>	174
<i>De oorlog bereikt de Oostzee</i>	179
<i>De boerenoorlog in Opper-Oostenrijk</i>	184
<i>De oorlog op de Atlantische Oceaan</i>	189
<i>De kapers van Duinkerken</i>	192
<i>De Mantuaanse Successieoorlog</i>	195
<i>Peter Hagendorf en zijn dagboek</i>	199
<i>Liefde en oorlog</i>	202
<i>De stadsschrijver van Strausberg</i>	204
<i>Een typische contributie</i>	207
<i>Een zeer goedkope vrede</i>	208

6 De zon van het huis Habsburg in het zenit (1629-1630)	211
<i>Het Restitutie-edict</i>	212
<i>Contrareformatie in de praktijk</i>	216
<i>De bijeenkomst in Regensburg in 1630</i>	219
<i>Veldslagen en belegeringen</i>	221
7 Zweden trekt ten strijde (1630-1631)	229
<i>De oorlog in Polen</i>	230
<i>De beslissing</i>	232
<i>De koning en de kanselier</i>	236
<i>De Zweden in Pommeren</i>	238
<i>De val van Maagdenburg</i>	241
<i>De Vrede van Cherasco</i>	250
<i>De familievete in Hessen</i>	252
<i>De Slag bij Breitenfeld</i>	256
8 Van Breitenfeld tot Lützen (1631-1632)	261
<i>De Zweedse zegetocht</i>	261
<i>De Zweden in Beieren</i>	265
<i>De belegering van Villingen</i>	268
<i>Wallensteins terugkeer</i>	272
<i>De Slag bij Lützen</i>	277
<i>Gustav II Adolfs wederopstanding</i>	285
<i>Bij de dominicaner zusters in Bamberg</i>	290
<i>De ontberingen van Johann Dressel</i>	295
<i>Inflatie en vleestekorten</i>	298
<i>Wereldoorlog</i>	300
9 Van Lützen naar Nördlingen (1632-1634)	307
<i>Axel Oxenstierna en zijn veldheren</i>	307
<i>Het Verbond van Heilbronn</i>	313
<i>Wallensteins dood</i>	319
<i>De Slag bij Nördlingen</i>	323
<i>Bij Thomas Mallinger in Freiburg</i>	327
<i>Clara Staiger en de nonnen van Eichstätt</i>	334
<i>Sebastian Bürsters klacht</i>	339

<i>'Menselijke beesten' in Colmar</i>	342
<i>Peter Hagendorf onder Zweedse vaandels</i>	344
10 Frankrijk kiest partij (1635-1636)	347
<i>De Vrede van Praag</i>	348
<i>De tijd van de martelaren</i>	352
<i>Godsdienstoorlog?</i>	355
<i>Robert Monro en zijn heldenkoning</i>	362
<i>De profeet in Oostenrijk</i>	366
<i>Bijgeloof en hekserij</i>	368
<i>Het jaar van de Zweedse tegenspoed</i>	370
<i>Frankrijks route naar de oorlog</i>	374
<i>Kardinaal Richelieus tegenspoed</i>	376
<i>Paniek in Parijs</i>	383
<i>De Slag bij Wittstock</i>	388
<i>Een expeditie naar het hart van de duisternis</i>	391
<i>De ongelukkige burgemeester van Rùthen</i>	395
<i>De tijd van de pest</i>	397
<i>De tijd van de hongersnood</i>	399
11 Toen de oorlog in evenwicht was (1637-1639)	407
<i>Machtswisseling en ijdele dromen over vrede</i>	407
<i>De kunstenaars en de oorlog</i>	411
<i>'Ze hadden me in de zak'</i>	413
<i>Hessenaren en Joden</i>	416
<i>De Slag bij Chemnitz</i>	419
<i>Jörg Jenatsch en de hertog van Rohan</i>	421
<i>Louter Franse tegenslagen</i>	425
<i>Burgeroorlog in Savoye</i>	428
<i>De oorlog van hertog Bernard</i>	430
<i>Het tijl keert in de Nederlanden</i>	437
<i>De zeeslag bij Duins</i>	439
<i>Hongersnood en kannibalisme</i>	444

12 Het jaar van de keerpunten (1640-1642)	449
<i>De opstand in Catalonië</i>	450
<i>De Portugese restauratieoorlog</i>	452
<i>De oorlog in Angola</i>	454
<i>De verwarring in Turijn</i>	459
<i>De bondgenoten in Erfurt</i>	461
<i>Schwedentrunk</i>	466
<i>Predikant Lehmanns getuigenis</i>	470
<i>Een wolf verslindt een andere wolf</i>	472
<i>De belegering van Arras</i>	475
<i>De stormachtige rijksdag</i>	476
<i>Lennart Torstenson neemt het bevel over</i>	479
<i>Olmütz tijdens de Zweedse bezetting</i>	484
<i>De Fransen beginnen te winnen</i>	487
<i>Giulio Mazarini, alias Jules Mazarin</i>	492
<i>Gezondheidszorg en dronkenschap</i>	495
13 De verloren jaren van de overwinnaars (1643-1645)	499
<i>Triomf bij Rocroi ...</i>	500
<i>... en de ramp bij Tuttlingen</i>	504
<i>De oorlog tussen Zweden en Denemarken</i>	507
<i>Jüterbog en Freiburg</i>	511
<i>De Zweden in Oostenrijk</i>	514
<i>De Slag bij Alerheim</i>	517
<i>De trage weg naar vrede</i>	524
<i>Rijken worden paupers</i>	527
<i>‘Ze martelden het bloed uit ons hart en het merg uit onze botten’</i>	531
<i>De zorgen van een oorlogsproviandeur</i>	534
<i>Struikrovers en ontvoerders</i>	535
<i>Zweedse soldaten en hun vrouwen</i>	538
14 Onderhandelingstijd (1646-1647)	543
<i>De discussies in Westfalen</i>	543
<i>Satisfactie en compromissen</i>	550
<i>Hertog Maximiliaan wordt op de knieën gedwongen</i>	552
<i>Gallus Zembroths kroniek</i>	556

<i>De Spanjaarden winnen in Toscane</i>	560
<i>Masaniello's opstand</i>	564
15 Het laatste oorlogsjaar (1647-1648)	567
<i>Beieren in het kruisvuur</i>	567
<i>De Slag bij Zusmarshausen</i>	570
<i>De laatste gevechten</i>	574
<i>De angst bij de Chiemsee</i>	577
<i>De Vrede van Westfalen</i>	579
<i>De soldaat wordt afgedankt en trekt verder</i>	582
16 De balans van een oorlog	587
<i>Politieke gevolgen</i>	589
<i>Toen de nacht over de dag regeerde</i>	591
<i>Dood en armoede</i>	595
Bronnen	601
Literatuur	610
<i>Overzichtswerken</i>	610
<i>Specifieke regio's en historische problemen</i>	612
Registers	624
<i>Personenregister</i>	624
<i>Plaatsnamenregister</i>	645
<i>Zakenregister</i>	663

Opmerkingen over de naamgeving, data en valuta

Iedereen die boeken schrijft over de wat oudere Europese geschiedenis is gedoemd om problemen te krijgen bij het gebruik van namen. De persoonsnamen worden vaak op meer dan één manier gespeld. De hoofdlijn die in het algemeen wordt gevolgd, is een zoektocht naar begrijpelijkheid. De lezer moet niet worden geconfronteerd met namen die afwijken van wat gebruikelijk is in de literatuur. Tegelijkertijd dienen de namen, indien mogelijk, juist te zijn. Helaas vallen deze twee principes niet altijd samen, met inconsistentie als gevolg. Dat geldt ook voor dit boek.

Volledig consequent zijn is eigenlijk onmogelijk. Geen enkele schrijver vóór mij is daarin geslaagd, of heeft het zelfs maar geprobeerd. Dat geldt ook voor de namen van onze eigen (Zweedse) koninklijke familie. Zo werd in Zweden kort na de dood van koning Gustav II Adolf besloten om 'de Grote' aan zijn naam toe te voegen, iets dat ondanks dat officiële besluit er niet toe heeft geleid dat hij zo wordt genoemd in schoolboeken en encyclopedieën. In historische werken wordt de koning soms Gustaf II Adolf genoemd, soms Gustav II Adolf, terwijl de vorst in Engelse werken met de Latijnse vorm van zijn naam als Gustavus Adolphus wordt aangeduid.

In dit boek gebruik ik de meest voorkomende hedendaagse vormen van de Zweedse koningen en veldheren. Hetzelfde geldt voor de meeste buitenlandse vorsten, koningen en keizers. Ik schrijf daarom Frederik¹ V ('de Winterkoning') en niet Friedrich V of Fridrich Falcký,

1 Zoals de auteur worstelde met de weergave van namen, hebben de vertaler en de redactie daar ook mee geworsteld. Gekozen is voor de op die plek meest logische benaming.

Lodewijk XIII en niet Louis XIII, en Filips IV in plaats van Felipe IV. Dit principe is echter onmogelijk te handhaven als het gaat om mensen die zelden verschijnen in de Zweedse literatuur, waardoor een gevestigde Zweedse (of in deze vertaling Nederlandse) naamvorm ontbreekt. De Transsylvanische vorst Bethlen Gábor (Hongaarse naamvorm), wiens naam op verschillende manieren kan worden gespeld (een algemene West-Europese variant van zijn voornaam is Gabriel), wordt zelden genoemd in de Zweedse literatuur en mocht daardoor zijn Hongaarse naam behouden, maar wel met zijn voor-naam Gábor vóór zijn achternaam Bethlen.

Ten aanzien van de Duitse vorsten en veldheren, die in grote aantallen voorkomen in dit boek, heb ik geprobeerd om hen hun Duitse naamvormen te laten behouden (behalve Frederik V hierboven), ook al resulteert dit in verschillende tegenstrijdigheden. Een typisch probleem is de vraag of mensen ‘van’ of ‘von’ moeten worden genoemd. Bernard van Saksen-Weimar, die voorkomt in alle Zweedse beschrijvingen van de Dertigjarige Oorlog, wordt meestal ‘van’ genoemd, terwijl Ernst von Mansfeld, die ook bevelhebber was van soldaten die tegen de Habsburgers vochten, veel minder vaak voorkomt. Vandaar het ‘von’ Mansfeld.

Een bijzonder probleem zijn de Boheemse protagonisten in het Dertigjarige Oorlog-drama, die meestal bekend zijn geworden onder ten minste twee naamvormen, een Tsjechische en een Duitse. Een van de mannen die er de grootste verantwoordelijkheid voor droeg dat de oorlog überhaupt begon, de graaf von Thurn, kan daarom zowel Jindřich Matyáš (Tsjechisch) als Heinrich Matthias (Duits) worden genoemd. Hoewel de persoon in kwestie vervolgens in Zweedse dienst kwam, een Zweeds edelman werd en op Zweeds grondgebied overleed in Estland, heeft hij geen duidelijke Zweedse naamvorm gekregen, maar we zouden er natuurlijk voor kunnen kiezen om hem Hendrik Matthias te noemen. De moedertaal van de graaf was Duits, en het lijkt erop dat hij niet eens Tsjechisch sprak, dus heb ik ervoor gekozen om hem zijn Duitse naam te laten behouden. Een andere Bohemer, de veldheer Albrecht von Wallenstein, is wereldberoemd onder zijn Duitse naam, dus heb ik hem die laten behouden, hoewel hij,

in tegenstelling tot de graaf von Thurn, echt tot een oude Tsjechische familie behoorde. Wallenstein zou eigenlijk Albrecht z Valdštejna moeten worden genoemd (of, als we zijn volledige naam gebruiken, Albrecht Václav Eusebius z Valdštejna).

Een nog erger voorbeeld van naamproblemen is Jörg Jenatsch, een van de prominentste militaire leiders tijdens de heftige strijd in Valtellina en het hedendaagse Graubünden. Tijdens zijn leven werd zijn voornaam afwisselend gespeld als Giorgio, Georg en Zoartz, afhankelijk van of men Italiaans, Duits of Reto-Romaans sprak. In de negentiende eeuw werd Jenatsch erg populair, met name in de Duitse literatuur. In een invloedrijke roman van Conrad Ferdinand Meyer (1876) werd zijn naam veranderd in het Noord-Duitse Jürg. Dat heeft zich later ontwikkeld tot Jörg, en die naam komt tegenwoordig het meest voor. Om niet af te wijken van de hedendaagse standaard gebruik ik dus deze vorm, hoewel die onhistorisch is.

Een ander consistentieprobleem betreft de datum. In veel protestantse landen, waaronder Zweden, werd in de zeventiende eeuw de juliaanse kalender gebruikt, terwijl de katholieke landen waren overgeschakeld op de gregoriaanse. Tegenwoordig geldt alleen de gregoriaanse kalender, maar in traditionele Zweedse schilderijen van het tijdperk wordt nog steeds de juliaanse kalenderdatum gebruikt. Een bekend voorbeeld is de Slag bij Lützen, gevoerd op 16 november 1632 (gregoriaanse kalender), maar in Zweden toch gevierd – bijvoorbeeld met Gustav Adolf-taarten – op 6 november. In dit boek volg ik, tenzij anders aangegeven, de gregoriaanse kalender, in lijn met de hedendaagse internationale literatuur. Voor de goede orde heb ik ook de datum volgens de juliaanse kalender toegevoegd, wanneer dat gezien de achtergrond van de Zweedse traditie gerechtvaardigd is: OS ('oude stijl') staat voor de juliaanse kalender, NS ('nieuwe stijl') voor de gregoriaanse.

De verwijzingen naar valuta die voorkomen in teksten uit de Dertigjarige Oorlog zijn zeer moeilijk op een nauwkeurige en begrijpelijke manier te vertalen. Ten eerste waren er verschillende muntsoorten. Ten tweede kan één en dezelfde muntaanduiding verwijzen naar verschillende muntwaarden, afhankelijk van waar de munt werd geslagen. Ten derde werden grote delen van Europa, met name Duits-

land en Bohemen, getroffen door een omvangrijke inflatie tijdens de oorlog, die de waarde van een bepaalde munt volledig veranderde.

De belangrijkste munt in Duitsland was de *reichsthaler*, die vaak werd gebruikt als nationale standaard en uitgangspunt voor de waardebepaling van andere munten. Veel vaker komt in de bronnen echter de term *thaler* (of *taler*) voor, die bijna nooit verwijst naar de *reichsthaler*, maar naar lokale munten van lagere waarde. In veel Duitse steden en dorpen was de *thaler* de grootste monetaire eenheid, maar parallel aan deze kwamen *gulden* en *florijnen* voor. Gulden en florijnen werden hoofdzakelijk in het zuidwesten van Duitsland gebruikt; volgens de voorschriften uit de zestiende eeuw zouden ze van iets lagere waarde dan de *thaler* zijn. Onder dit niveau waren er munten van veel lagere waarde, zoals centen ten opzichte van de euro. De meest voorkomende lagere eenheden waren *kreuzer* en *groschen*.

Naast deze Duitse munten komen in het boek verwijzingen voor naar *dukaten* en *livres*. De *dukaat* was een gouden munt die internationaal heel gangbaar was. De *livre* was een Franse munt, die in muntvorm synoniem was met de term *franc*. De kleinere eenheid werd *sol* genoemd, in de achttiende eeuw omgedoopt tot *sou*.

De transcripties van de citaten die in het boek voorkomen, zijn mijn eigen, met uitzondering van citaten die afkomstig zijn uit Peter Hagendorfs dagboek. Hier heb ik gebruikgemaakt van de Zweedse vertaling van het werk, Jan Peters (eds.), *Sedan stack vi staden i brand. En legoknekts dagbok från trettioåriga kriget (Toen staken we de stad in brand. Het dagboek van een soldaat uit de Dertigjarige Oorlog)*, Ordfront & Armémuseum, Stockholm 2006.

Tijdens het werken aan het boek heb ik continu ondersteuning en veel hulp gekregen van mijn vrouw, Katarina, die veel lof verdient voor het aanhoren van de verhalen van ondergetekende over de ontberingen van soldaten, molenaarsdochters en dominees. Dank gaat ook uit naar professor Nils Erik Villstrand in Turku (Åbo), die me hielp met veel literatuurtips.

Åkarp, 6 november 2013

Dick Harrison

Proloog: uitzicht uit een venster

Een paar jaar geleden zag ik het voor de eerste keer in mijn leven: het Venster, het Venster met een grote V, het Venster dat ooggetuige was van een van de verwoestendste oorlogen in de Europese geschiedenis – en het in de traditionele Zweedse en Finse geschiedenis meest bejubelde gewapende conflict.

Het was verboden om te fotograferen, maar de suppoost keek de andere kant op en ik kon de verleiding niet weerstaan. De camera kwam tevoorschijn en het Venster werd vereeuwigd, evenals het uitzicht over de steile helling in de richting van Malá Strana en de rivier de Moldau, niet veel anders dan het uitzicht dat Vilém Slavata van Chlum, graaf Jaroslav Bořita van Martinice en hun ongelukkige klerk Philipp op 23 mei 1618 hadden toen ze naar buiten werden gegooid en in de gracht van het oude kasteel van Praag vielen.

Het was dezelfde tintelende sensatie als toen ik een paar jaar eerder in een vertrek van Holyrood Palace in Edinburgh stond en naar het deel van de kamer keek waar David Rizzio, de secretaris van Mary Stuart, op 9 maart 1566 moet zijn doodgestoken door de Schotse adel, terwijl de doodsbanige koningin toekeek. Er was een gevoel van aanwezigheid, van het nemen van een sprong in de historische werkelijkheid die de diepe kloof tussen toen en nu overbrugde in gedachte en in plaats.

Dit zijn echte plaatsen, geen fictieve. Het was echt bij, binnen en buiten het venster dat het gebeurde – de Defenestratie van Praag,

het gewelddadige incident waarmee de Dertigjarige Oorlog begon. Wandelen door de vertrekken van het oude koninklijke kasteel en uitkijken over de stad is precies het tegenovergestelde van het kijken naar een film, het bezoeken van een opnamelocatie, het meedoen aan een historisch toneelstuk of aan een soort project dat het historische geheugen transformeert naar een virtuele werkelijkheid, naar nage-maakte geschiedenis. Bij het Venster in Praag, evenals in het vertrek in Edinburgh, zijn we ver van de wallen van kasteel Kronborg in Helsingør, waar Hamlet nooit heeft rondgelopen, ver van het fictieve ethnische antagonisme in *Ivanhoe*, ver van het verwrongen middeleeuwse beeld in Mel Gibsons *Braveheart* en het geromantiseerde beeld uit de oudheid dat we tegenkomen in *Ben Hur* en *Quo Vadis*.

Er zijn plaatsen waar werkelijkheid en namaak elkaar letterlijk confronteren. In het provinciale museum van Halland in Varberg (Zweden) bevindt zich het best bewaarde middeleeuwse lijk in Noord-Europa, een man die in het midden van de veertiende eeuw stierf, waarschijnlijk vermoord. Naar de vindplaats Bocksten Mosse staat hij bekend onder de naam *Bockstensman*. Op een paar meter van het lijk staat een modern exemplaar, een exacte weergave op werkelijke grootte dat toont hoe de Bockstensman er op het moment van zijn dood uit moet hebben gezien. Maar het bekijken van het origineel in de vitrine geeft een heel andere belevenis van waarheid en aanwezigheid.

Een zelden besproken probleem in de hedendaagse kijk op de geschiedenis is dat de kopieën het over lijken te nemen. Door toneel, re-enactments, tv-series, videogames en films dringt de virtuele geschiedenis zich op als tastbaarder, invloedrijker en voor veel kijkers authentieker dan het echte verhaal. Ongetwijfeld vervullen kopieën een belangrijke educatieve functie. Te veel fictionaliseren zorgt er echter voor dat de werkelijkheid uit zicht raakt. Vervalsingen winnen het van de waarheid. In een tijd waarin de geschiedenis blootgesteld wordt aan aanvallen door politieke groeperingen die hun eigen verwrongen visie op het verleden schilderen, is de werkelijkheid een bron die we niet mogen verliezen.

Helaas kunnen we er zelden zeker van zijn welke waarheid de juiste is, welke meer waar is dan de andere vermeende waarheden. De

bronkritiek leert ons dat documenten kunnen worden vervalst, dat schrijvers kunnen liegen, zich dingen verkeerd kunnen herinneren of niet begrepen hebben wat ze hoorden. Werden de drie katholieken echt door juist dit venster in Praag gegooid, zoals de Tsjechische kasteelgidsen beweren? Hoe weet ik dat ze niet uit een raam aan de andere kant van het gebouw werden gegooid, met een valhoogte van slechts een paar meter? Als het gaat om de Defenstratie van Praag hebben we ooggetuigenverslagen waarvan er één werd geschreven door iemand die zelf uit het raam werd gegooid, maar vanwege de intensieve propaganda-activiteiten die ontstonden rondom het incident moeten ze met een flinke korrel zout worden genomen.

Aan historisch bewijs kan en moet altijd worden getwijfeld, maar zonder een werkelijkheid om van uit te gaan stort de bronkritiek als een kaartenhuis in elkaar om te worden vervangen door pure farce en vermoedens. Het belangrijkste doel van dit werk is geweest om zo veel mogelijk van de werkelijkheid te laten zien. Om dit doel te bereiken heb ik dagboeken, lokale kronieken en verslagen geraadpleegd die werden geschreven in de zeventiende eeuw, vaak terwijl de oorlog gaande was, in andere gevallen in de daaropvolgende jaren, meestal op basis van aantekeningen. Sommige van deze werken zijn zeer nauwkeurig, met precieze geldbedragen, data en getuigen. Andere bronnen zijn geschriften op basis van herinneringen, met alle risico's van geheugenleemtes en bewuste of onbewuste verdraaiingen van de waarheid die daarbij horen.

Naast deze jacht op het aangezicht van de oorlog heb ik me laten leiden door een verlangen om het conflict te begrijpen en te beschrijven als zijnde een territoriaal uitgebreide grote oorlog. Deze benadering is ongebruikelijk. De Dertigjarige Oorlog wordt bijna altijd beschreven vanuit een nationaal standpunt, wat het gezichtsveld beperkt. In Duitsland wordt het conflict afgeschilderd als een echt Duitse oorlog. Een Duits overzicht van de bronnen over de Dertigjarige Oorlog bestaat vooral uit Duitse bronnen. De situatie is vergelijkbaar in andere landen. De normale gang van zaken in Zweden was altijd om de Dertigjarige Oorlog te beschrijven vanuit een specifiek Zweeds perspectief. De periode vóór 1630 werd beschouwd als een prelude, daarna werd het grootste deel van het verhaal gewijd

aan de Zweedse overwinningen in de jaren 1630-1632, met de Slag bij Lützen als hoogtepunt. Daarna mocht men Banér en Torstenson volgen op hun veldtochten en kennismaken met de slagvelden van Wittstock en Jankov, maar een echt groot overzicht ontbrak. Extreem weinig tekst werd gewijd aan de gevechten langs de Rijn, omdat die gingen tussen de Franse en de keizerlijke legers. Het slagveld in de Nederlanden werd genegeerd, evenals de oorlogen in Hongarije, hoewel Transsylvanië vaak naar voren komt als bondgenoot van Zweden en de andere protestantse machten. Nog minder energie werd besteed aan de oorlog in Italië, hoewel Piemonte en Valtellina tot de zwaarst getroffen gebieden behoorden. Voeg daaraan toe dat de oorlog zich uitbreidde naar Catalonië, Portugal en de gebieden aan de andere kant van de Atlantische Oceaan, terwijl er ook zeeslagen in het Kanaal werden uitgevochten, en de typisch Zweedse verbeelding van het conflict komt dan wel zeer eenzijdig over.

Dit boek is een poging om de Dertigjarige Oorlog te onderzoeken vanuit twee tegengestelde gezichtspunten: die van de kikker en die van de vogel. Ik wil laten zien hoe het conflict zich afspeelde op de grond: de huurling, de priester, de non, de schoenmaker, de burgemeester en alle andere gewone mensen die op de een of andere manier werden getroffen door de oorlog, en hoe deze hun dagen en nachten tekende, hun leven verscheurde en een kader werd voor hun werkelijkheid. Ik heb ook geprobeerd om de vele oorlogsscènes met elkaar te verbinden tot een geheel, gezien vanuit vogelperspectief, met de belangrijkste strijdtonelen van de oorlog in Duitsland als naaf. Zowel de Zweedse als de Franse veldslagen worden besproken, maar ook de oorlogen in de Nederlanden, Italië, Hongarije en de vaak vergeten gevechten in Amerika en Afrika.

Dit boek sluit zich dus niet aan bij de literatuur die genoeg neemt met de Dertigjarige Oorlog als een specifiek Duitse geschiedenis. In plaats daarvan wordt er een expliciet punt van gemaakt dat de vele onderling uiteenlopende conflicten in elkaar grepen tot een geheel dat de oorlog altijd al moeilijk te begrijpen maakte, maar met altijd ernstige gevolgen voor de burgerbevolking.

Het venster naar de Dertigjarige Oorlog staat wijd open. Heel het

historische beeld dat zich voor onze ogen uitspreidt te vangen en weer te geven is onmogelijk. Maar als ik met dit boek kan helpen om meer interesse te kweken voor alle aspecten van het conflict dat we al eeuwenlang hebben verkozen te geringschatten, dan moet dat worden beschouwd als een overwinning.

1

Dertigjarige Oorlog: oorzaken en perspectieven

Op 20 mei 1631 veranderde het tot nu toe glorieuze oorlogsgeluk van de jonge huurling Peter Hagendorf in miserabel ongeluk. Samen met de andere op buit beluste soldaten van het leger van Tilly, stormde hij af op de gedoemde stad Maagdenburg om de weerspannige burgers achter de muren te onderwerpen aan een van de ergste plunderingen in de oorlogsgeschiedenis. Maar er ging iets mis. Bij de Neustädter poort werd Hagendorf getroffen door twee schoten en hij stortte ineen. ‘Dit werd mijn buit’, noteerde hij in zijn dagboek, en hij vervolgt:

Daarna werd ik naar het kamp gebracht, verbonden, want ik was in de eerste plaats van voren door de buik geschoten, en in de tweede plaats door beide schouders, zodat de kogel in mijn hemd lag. Dus bond de chirurgijn mijn handen op mijn rug, zodat hij er met de beitel bij kon. Zo werd ik naar mijn hut gebracht, halfdood.

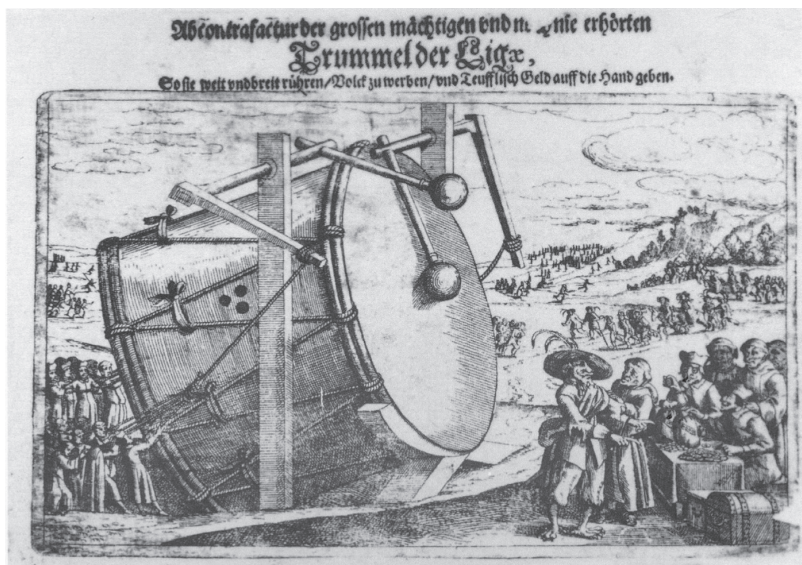
Later ging zijn vrouw Anna naar de verwoeste stad om een kussen en doeken te halen, de laatste om de wonden van haar echtgenoot te verbinden. Na een halfuur kwam ze terug met de vrouw van een oude zeeman, die haar had geholpen om het linnen te dragen. Anna had ook een kruik wijn en twee zilveren riemen en kleding te pakken gekregen. ‘s Avonds kreeg Hagendorf bezoek van zijn kameraden, die hem wat van de plundering gaven, ‘iedereen gaf me wat, een thaler of een halve thaler’.

Peter Hagendorf is een van de hoofdpersonen in dit boek. We zullen hem vaak ontmoeten. Hij nam deel aan een groot gedeelte van de Dertigjarige Oorlog, van halverwege de jaren 1620 tot 1648, en heeft een dagboek achtergelaten dat pas onlangs onder de aandacht kwam van de wetenschap.

De huurling die werd beschoten bij Maagdenburg is een van de vele gewone mensen die tijdens en na de Dertigjarige Oorlog hun ervaringen, herinneringen en meningen op papier vastlegden. Ik heb ervoor gekozen om deze mensen centraal te stellen. Dit brengt zeker het risico mee dat het boek soms een wat gecompliceerde indruk maakt, met een veelheid aan stemmen die strijden om de aandacht, maar zo is het nu eenmaal. De Dertigjarige Oorlog was ingewikkeld en rommelig, en iedereen die de deelnemers aan het conflict recht wil doen, moet dat gewoon accepteren.

Tussen 1618 en 1648 werden bijna alle Europese volkeren en staten op een gegeven moment de bloedige maalstroom van de oorlog in getrokken. De vele gezichten van het conflict en de veranderende strijdarena's maakten het toen al onoverzichtelijk. Over de oorzaken van de oorlog, en de mogelijkheden tot vrede, werd intensief gedebatteerd, en een van de weinige dingen waarover iedereen het eens was, was juist dat het zo complex was. Koningen en vorsten grepen om zeer verschillende redenen naar de wapens. Cynische *realpolitik*, gedachteloos gokken, romantische ridderdromen, jeugdige liefde voor het avontuur, aristocratische zwakte voor intriges, religieus fanatisme, familieloyaliteit en pure hebzucht kwamen bijeen in één en dezelfde veldslag, in één en hetzelfde leger.

Deze diversiteit klinkt duidelijk door in de gestage stroom van geschreven bronnen die de oorlog heeft nagelaten, maar als historici proberen om de oorzaken te achterhalen en te verduidelijken wat het allerbelangrijkste was, wat de geweldsorgie drie decennia lang gaande hield, lieten tegenstrijdige interpretaties zich gelden. In een oudere historische traditie was het gebruikelijk om te verwijzen naar de oorlog als een strijd tussen katholieken en protestanten. Latere onderzoekers hebben het conflict ook geanalyseerd als een van de eerste voorbeelden van een oorlog tussen rivaliserende grootmachten om

De Katholieke Liga slaat de oorlogstrom met Satan zelf als bevelhebber. De illustratie is een typerend voorbeeld van de propagandabeelden die door protestanten in het zeventiende-eeuwse Duitsland werden gemaakt. Anoniem pamflet uit die tijd.

het Europese machtsevenwicht, een voorloper van de achttiende-eeuwse successieoorlogen en de wereldoorlogen van de twintigste eeuw. Als we de afzonderlijke krijgstonelen nauwkeuriger bestuderen, resulteert dat in nieuwe oorzaken.

In dit hoofdstuk zullen we kennismaken met de zwaarwegendste elementen van de Dertigjarige Oorlog, de rode draden die kunnen worden gevolgd tot in de meeste strijdarena's. We zullen ook een vluchtig overzicht geven van hoe historici de oorlog hebben begrepen, hoe de wetenschappelijke wereld in de negentiende en twintigste eeuw heeft geprobeerd om grip op de gebeurtenissen te krijgen.

■ Religie, machtsverhoudingen en vroegmoderne staten

Het opvallendste aspect van de Dertigjarige Oorlog is zijn karakter van een godsdienstoorlog. Vaak wordt het conflict afgeschilderd als de laatste, grootste en beslissende confrontatie tussen het katholicisme en het protestantisme.

De rol van de religie was lang een prominent thema in de traditionele Zweedse en Duitse oorlogsbeschrijvingen. In oudere Zweedse leerboeken wordt Gustav II Adolf afgeschilderd als een lutherse ridder die als de ‘Leeuw van het Noorden’ komt aangestormd om de Duitse broeders te redden van de paapse tirannie. De Zweedse interventie in de oorlog, net als eerder de Deense, werd verklaard met zware, religieuze argumenten. Maar dat was lang geleden. Tegenwoordig zijn wetenschappers het erover eens dat Christiaan IV noch Gustav II Adolf zich in de eerste plaats liet leiden door vroomheid toen ze hun legers naar het zuiden leidden.

Het is echter duidelijk dat de oorlog tal van religieuze elementen in zich had, zowel op het propagandapodium als in individuele gevallen, waar we zeker op terug zullen komen. Het is gemakkelijk om in de Dertigjarige Oorlog concrete uitingen van religieus fanatisme en martelaarschap te vinden, vooral als we onze historische microscoop instellen op het lokaal-historisch perspectief.

Even bekend is het aspect van strikt politieke machtsverhoudingen. Deze interpretatie gaat ervan uit dat de Dertigjarige Oorlog in de eerste plaats moet worden opgevat als een strijd tussen het Heilige Roomse Rijk onder het huis Habsburg in Oostenrijk en diens vijanden – Frankrijk, Zweden en de Duitse vorstendommen. Onderzoek in de twintigste eeuw heeft de machtsevenwichtsinterpretatie versterkt, en er zal nauwelijks een historicus in onze tijd zijn die ontkent dat daar iets in zit. Er bestaat geen twijfel dat het regime in Frankrijk, dat katholiek was en in eigen land de hugenoten bestreed (d.w.z. calvinistische protestanten), strikte realpolitik bedreef toen het zich verbond met het lutherse Zweden. De Fransen vreesden te worden omringd door de Habsburgers in Duitsland, de Nederlanden en Spanje. Door het ondersteunen van de Duitse vorsten, Turkse sultans, Scandinavische monarchen en iedereen in het algemeen die bereid was om de Habsburgse familieleden met expansieve ambities pootje te lichten, hoopten zij de nationale veiligheid van Frankrijk te verbeteren. Kardinaal Richelieu, Frankrijks sterke man in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw, handelde vanuit het oude principe dat de vijand van mijn vijand mijn vriend is. Gustav II Adolf toonde zich bij uitstek een vijand van de vijand.

In Duitsland zelf was er een ander scenario, dat herhaaldelijk werd geactualiseerd: de Duitse vorsten wilden niet dat de keizerlijke macht in Wenen te sterk zou worden. Ze wilden niet terugkeren naar de elfde en twaalfde eeuw, toen het Heilige Roomse Rijk werd bestuurd door een sterke centrale overheid en hertogen, graven en rijkssteden moesten buigen voor de wil van de keizer. Het doel van veel vorsten was eerder om de onafhankelijke positie die Brandenburg, Saksen, Beieren en de andere kleine vorstendommen zich van de veertiende tot de vijftiende eeuw hadden toegeëigend te versterken. Vanuit dit perspectief was de Dertigjarige Oorlog de laatste grote veldslag in een lange tijd tussen de Duitse centrale macht en de lokale macht van de vorsten, waarbij de laatsten het wonnen. Het zou tot 1871 duren voordat Duitsland verenigd werd, paradoxaal genoeg onder leiding van het huis Hohenzollern, dat in de zeventiende eeuw regeerde in Brandenburg en tot de gevaarlijkste doodgravers van de keizerlijke macht behoorde.

Hierbij komt nog een ander aspect van de realpolitiek. Zodra de oorlog begon, kreeg hij een eigen dynamiek. Veel vorsten die het conflict in werden getrokken, hadden egoïstische doelen die gericht waren op territoriaal en economisch gewin. Anderen raakten noodgedwongen bij de oorlog betrokken; liefst waren ze neutraal gebleven, en ze wilden die status graag terugkrijgen zodra de gelegenheid zich voordeed.

Voor elke uitgave, bijvoorbeeld voor het werven van een leger, had de vorst dekkende inkomsten nodig. Elke veldtocht zorgde voor nieuwe uitgaven. Voor een klein en arm land als Zweden was deze realiteit uiteindelijk een belangrijk motief om de oorlog zich jaar na jaar te laten voortspelen. Men eiste contributies en compensaties, genoegdoening, voor de grote inspanningen. Het spreekt voor zich dat deze Zweedse winsten, indien en wanneer die uiteindelijk werden gemaakt, ten koste gingen van een ander. Vooraan in de rij van slachtoffers stond de keurvorst van Brandenburg, die in Noord-Duitsland regeerde en geïnteresseerd was in dezelfde gebieden als de Zweden. Dus moest de keurvorst op zijn beurt weer worden gecompenseerd ten koste van een ander, en ook die kon niet zomaar in de steek worden gelaten. Elke verliezer was een potentiële wreker, en alle politieke

wrekers waren geneigd om op zoek te gaan naar bereidwillige bondgenoten die vreesden voor een versterking van de regionale machtsverhoudingen. De Dertigjarige Oorlog gaf blijk van een aantal van dergelijke kettingreacties. Wat begon als een relatief eenvoudig conflict vermenigvuldigde zich tot een onoverzichtelijke hoeveelheid van oorlogen, diplomatieke intriges en vruchteloze onderhandelingen.

Religie, machtsverhoudingen en rivaliserende eisen voor genoegdoening werden samengeweven op de complexe politieke en militaire kaart van Europa tussen 1618 en 1648. Daarnaast is er een element dat zelden wordt aangehaald in de geschiedenisboeken, maar dat duidelijk wordt als we analyseren hoe de deelnemende vorsten met hun onderdanen omgingen. De Dertigjarige Oorlog was van doorslaggevende betekenis bij het scheppen van wat historici de vroegmoderne staatsmacht noemen.

De term 'vroegmoderne staat' verwijst naar de directe voorganger van de tegenwoordige natiestaat. Een vroegmoderne staat was een rijk waarin de heersers erin slaagden om de zwakke middeleeuwse vorstenmacht achter zich te laten en veel van de maatschappelijke taken die voorheen door anderen werden uitgeoefend te centraliseren. Een typisch voorbeeld is de kerk. In de middeleeuwen was deze autonoom, of eigenlijk onafhankelijk, terwijl de kerk in de vroegmoderne staat ondergeschikt was aan de belangen van de vorst. Een ander voorbeeld is de perceptie van openbaar geweld. In de middeleeuwen konden edelen er hun eigen legers op na houden, maar in een zich ontwikkelende vroegmoderne staat was er een staatsmonopolie op geweld. Een derde voorbeeld is de organisatie van het rechtssysteem, dat vaak een enorme centralisatie en hervorming onderging. Een vierde voorbeeld is de vorming van nationale economieën met compagneën, handelsprivileges en mercantilisme.

De noodzaak om onderdanen te disciplineren, soldaten te werven, territoria te pacificeren en inkomens te verkrijgen droeg bij aan de versterking van de centrale macht in landen als Frankrijk, Zweden en Oostenrijk. De Dertigjarige Oorlog kan vergeleken worden met een kraamkliniek van de vroege natiestaten van Europa. Het was in deze periode dat de Zweedse staatsmacht vaste contouren kreeg onder

leiding van Axel Oxenstierna. Het was in deze periode dat de Franse staat werd omgevormd tot een grootmacht onder Lodewijk XIII en kardinaal Richelieu. Het was in deze periode dat de Habsburgers serieus grip kregen op de lokale elites om hun eigen politieke en religieuze staatslijn door te drijven. Boerenopstanden werden neergeslagen en edelen die zich verzetten, werden terechtgesteld of in ballingschap gedreven.

Een tragisch voorbeeld hiervan is het lot van Bohemen. Het begon allemaal in Bohemen. De Dertigjarige Oorlog begon met de Defenestratie van Praag, toen de protestantse elite van het land zich weigerde te voegen in het Habsburgse spoor. Bij de Vrede van Westfalen, in 1648 ondertekend, werd de cirkel gesloten, en de Oostenrijkse heren van de gedefenestreeerde mannen hadden gewonnen. Bohemen was gepacificeerd en opnieuw onder het bewind van de keizer gebracht, en zou dat ook blijven. De keizer in Wenen kon dan wel zijn laatste kans hebben gemist om heel Duitsland te domineren en het protestantisme te verpletteren, maar in zijn eigen achtertuin was hij de onbetwiste winnaar. De rest is bekend. In de tweede helft van de zeventiende eeuw en de eerste helft van de achttiende eeuw breidde het huis Habsburg zijn macht krachtig uit in Centraal-Europa, en het bouwde een imperium op dat bestond tot 1918.

Een ander aspect dat zelden zijn weg vindt naar de geschiedenisboeken is de wereldwijdheid. De Dertigjarige Oorlog was meer dan een Duitse burgeroorlog en een oorlog om het Europese machtsevenwicht. Het was in feite een wereldoorlog, het eerste gewapende conflict dat deze benaming serieus verdient. De oorlog viel samen met de eerste grote botsingen tussen de jonge Europese koloniale machten in andere wateren, met als gevolg dat afgelegen gebieden, zoals West-Indië, Brazilië, Angola en Ceylon werden meegetrokken in het conflict. Op dit punt was de Dertigjarige Oorlog een wereldhistorisch keerpunt.

■ Landsknechten

Om de Dertigjarige Oorlog te begrijpen, moet je je vertrouwd maken met de wereld van de soldaten. Het conflict viel samen met de laatste hoogtijdagen van de Europese huursoldaten. De ingehuurde soldaat

bestond zeker al sinds het vroegste begin van de geschiedenis, maar in de Europese geschiedenis wordt hij in de eerste plaats geassocieerd met het tijdperk van halverwege de veertiende tot halverwege de zeventiende eeuw.

In het kielzog van de Zwarte Dood in 1347-1352 verarmde de Europese lage adel en zag men het beroep van huursoldaat als een manier om te overleven, iets dat even sombere als voorspelbare gevolgen zou hebben. Oorlogen die anders van korte duur zouden zijn geweest, werden decennium na decennium verlengd omdat de huurlingen de conflicten een eigen leven gaven, destructieve ritmes die de heersers slechts marginaal konden beïnvloeden. Het beste voorbeeld is de oorlog tussen Engeland en Frankrijk van 1337-1453. De twee koningshuizen hadden al eeuwen ruzie over dynastieke kwesties en betwiste gebieden, maar nadat de huurlingen op het toneel verschenen, bleek het onmogelijk om een echte vrede te sluiten. Hoewel vredesverdragen werden ondertekend, bleven de soldaten rondtrekken over het Franse platteland en de burgerbevolking terroriseren, omdat ze geen andere middelen van bestaan hadden. Het is geen toeval dat het conflict de geschiedenis is ingegaan als de ‘Honderdjarige Oorlog’.

Landsknechten, ets van Daniel Hopfer, rond 1530. Door hun eigenaardige kledij waren de gevreesde Duitse landsknechten gemakkelijk te herkennen, en hun kledingstijl beïnvloedde ook de mode.

De situatie was in veel landen vergelijkbaar. In deze tijd vonden de Duitse landvoogden en soldaten hun weg naar Scandinavië, op zoek naar inkomsten. In Griekenland stichtten de huurlingen van de Catalaanse en Navarraanse compagnieën eigen rijken. In veel Italiaanse steden grepen huurlingcommandanten, *condottieri*, de macht. Zogenoemde roofridders – edelen die vanuit versterkte kastelen boeren, handelaren en reizigers overvielen – zorgden ervoor dat het dagelijks leven in Duitsland onveilig werd. Door het ontbreken van een effectief centraal gezag kon het roofridderfenomeen honderden jaren overleven.

Toen de vroegmoderne staten eind vijftiende, begin zestiende eeuw begonnen te ontstaan, was het vanzelfsprekend voor de koningen – mannen als Frans I van Frankrijk en Karel V van Duitsland – om voor hun legers huurlingen in te huren, zoals de Zwitserse gardisten en de Duitse landsknechten. De laatstgenoemden zouden tot aan de Dertigjarige Oorlog een belangrijke rol spelen.

Het woord landsknecht, Duits *Landsknecht*, komt voor het eerst voor rond 1480. Aanvankelijk werd de term gebruikt voor krijgers uit Schwaben, een gebied dat ruwweg overeenkomt met het huidige Baden-Württemberg. In de decennia rond 1500 werden de landsknechtregimenten georganiseerd door de Habsburgse keizer Maximiliaan I, naar het voorbeeld van de Zwitserse gardes die Europa onveilig maakten en lieten zien wat gemotiveerde voetsoldaten op het slagveld konden bewerkstelligen. In tegenstelling tot de Zwitserse gardes vertrouwden de landsknechten grotendeels op ondersteuning door vuurwapens, terwijl ze zelf met grote efficiëntie pieken, hellebaarden en zwaarden gebruikten. De piek werd hun signatuurwapen.

In de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw drukten deze krijgers hun stempel op talloze Europese oorlogen, meestal aan beide zijden van de frontlinie. De term landsknecht werd synoniem met gevaar, geweld en ontbering. De Duitse landsknechten – de overgrote meerderheid was afkomstig uit Duitsland, maar avontuurlijke mensen uit andere landen voegden zich ook in hun gelederen – werden in heel Europa gevreesd. Samen met de Spanjaarden vormden ze het speerpunt van de Habsburgse legers van Karel V. Het waren landsknechten die de Slag bij Pavia in 1525 (waar ze aan beide zijden

vochten) beslisten, en het waren de landsknechten die de grootste plundering in de geschiedenis van de renaissance veroorzaakten, de *Sacco di Roma* in 1527. Ze vochten in de Nederlandse vrijheidsstrijd, in de Franse godsdienstoorlogen en in alle andere oorlogen waar iemand bereid was te betalen voor hun diensten.

De Dertigjarige Oorlog was de laatste grote huurlingenoorlog, het laatste gewapende conflict waarin het eigen bestaan van de soldaat de agenda bepaalde voor de manier waarop de oorlog zou moeten en werd gevoerd. Veel van de befaamde militaire leiders van het conflict, mannen als Ernst von Mansfeld, Albrecht von Wallenstein en Bernard van Saksen-Weimar, waren particuliere oorlogsaannemers die voor iedereen konden vechten, op voorwaarde dat de betrokkene bereid was de kosten te betalen. Hetzelfde gold voor hun soldaten. De typische soldaat doodde voor willekeurig wie, zolang hij zijn soldij maar kreeg. Als de soldij uitbleef, zoals vaak het geval was, oordeelde de soldaat dat hij recht had op compensatie door te plunderen, wat door officieren vaak werd aangemoedigd. De oorlog moest zichzelf voeden. De verliezer was de burgerbevolking, die geleerd had om alle soldaten te vrezen, ongeacht door wie die betaald (of niet betaald) werden.

De soldatenlogica maakte de Dertigjarige Oorlog ingewikkeld en langdurig. Voor veel soldaten – zoals dagboekschrijver Peter Hagedorf, die we vele malen zullen tegenkomen – was de oorlog het enige leven dat ze begrepen, een werkelijkheid die ze niet wilden vervangen door een andere. Voor de meerderen van de soldaten betekende een nederlaag op het slagveld alleen maar dat ze hun standpunt moesten herzien en misschien van zijde moesten wisselen, niet dat er een einde aan de oorlog zou komen. Bovenal vereiste de methode van oorlog voeren met gehuurde soldaten dat de bevelvoerders zich voortdurend gedwongen zagen naar nieuwe, relatief ongeplunderde delen van Duitsland te trekken om proviand voor de troepen te vinden. Vorstendommen en steden die niet geïnteresseerd waren in de kwesties van de Dertigjarige Oorlog en niets liever wilden dan buiten het conflict blijven, werden zodoende getroffen door een escalerende vernietiging die ze niet konden stoppen, tenzij ze door de zure appel heen beten en eigen soldaten huurden om zich te verdedigen.

Hetzelfde langdurige conflict dat de bevelvoerders van de huurlingen tot de heersers van Duitsland maakte, groef het graf van de particuliere oorlogsaannemers. Hoe langer de oorlog duurde, hoe meer verbonden de commandanten raakten met de koningen die ze dienden. Het werd steeds moeilijker voor de Duitse adel en de Italiaanse *condottieri* om van werkgever te veranderen. De troepen ontwikkelden zich tot vroege versies – of de directe voorlopers – van de nationale legers die de Europese slagvelden in de volgende eeuwen zouden domineren. De manier waarop de huurlingen in de Dertigjarige Oorlog de controle namen over steden en dorpen, en vergoedingen en huisvesting eisten, zou de norm voor de militaire macht vormen. Na de Dertigjarige Oorlog zouden veel vorsten een permanent, staand leger in stand blijven houden. Dit vereiste aanhoudende hoge belastingen, die werden gelegitimeerd door de dreiging van geweld die van de legers uitging.

Legers, belastingen en macht werden verweven in een absolutistische cirkel die zichzelf in stand hield en resulteerde in autocratie. Het bekendste voorbeeld is hoe het huis Hohenzollern in de tweede helft van de zeventiende eeuw en de eerste helft van de achttiende eeuw het verarmde, door de oorlog verscheurde keurvorstendom Brandenburg veranderde in het sterke, militaristische koninkrijk Pruisen, maar dezelfde trend is te zien in veel staten die deelnamen aan de Dertigjarige Oorlog.

■ Ramp of overdreven?

Het klassieke beeld van de Dertigjarige Oorlog als een zondvloed van dood kreeg zijn vaste vorm in de negentiende eeuw, met name door Gustav Freytags *Bilder aus der deutschen Vergangenheit*, een in vijf banden gepubliceerd werk uit de jaren 1859-1867. Volgens deze visie, die nog steeds wijdverspreid is, was de oorlog een nachtmerrie zonder gelijke. Door de oorlog was een groot deel van Duitsland in ruïnes gelegd en stapelde het ongeluk zich op. In het spoor van de losgeslagen legers volgden epidemieën en hongersnood, en de honger leidde tot meer plunderingen, wanneer de soldaten wanhopig op zoek gingen naar voedsel. Op sommige plaatsen ging men over tot kannibalisme. Toen alles voorbij was, was Duitsland een geslagen land dat een eeuw

lang een politieke en economische dwerg zou blijven. In vele streken was de helft of twee derde van de bevolking verdwenen. Sommige steden waren ontvolkt.

Deze opvatting domineerde in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw de wetenschappelijke wereld, ongeacht welke politieke voorkeur de historici hadden. Voor de nationalistische Duitse onderzoekers kwamen de zeventiende-eeuwse oorlogen goed van pas, want die boden een verklaring voor waarom Duitsland zo zwak was van halverwege de zeventiende tot halverwege de negentiende eeuw. Een ander goed punt was dat deze uitleg buitenlanders – Zweden, Fransen, Spanjaarden en anderen – als schuldigen aanwees. Zelfs marxistische onderzoekers aanvaardden het beeld van de Dertigjarige Oorlog als het grote Duitse trauma uit de vroegmoderne tijd.

Maar sommigen maakten bezwaar. Zij voerden aan dat de economische achteruitgang van Duitsland vóór 1618 was begonnen en dat de problemen structureel waren. De demografische opleving in de zestiende eeuw had ertoe geleid dat alle landbouwgrond in gebruik genomen was. In de jaren negentig van de zestiende eeuw stegen de voedselprijzen sterk, met als gevolg dat veel Duitsers het zich niet meer konden veroorloven om voedsel te kopen. Dit leidde tot een voorspelbare daling van werk voor ambachtslieden en de handel. De economische neergang was in veel steden ernstig, met name in het zuidwesten, en niet zelden waren er tientallen jaren van herstel en structurele rationalisatie nodig om het bedrijfsleven er weer bovenop te krijgen. Omdat de vorsten op hetzelfde moment de belastingen en heffingen voor stedelingen en boeren verhoogden, nam de crisis nog verder toe. Steeds meer werd zwaar geïnvesteerd in vestingwerken en strijdkrachten, wat ten koste ging van de burgerlijke economie. Bijna alle Duitse vorsten zaten in het begin van de zeventiende eeuw diep in de schulden.

Het is, volgens de kritische wetenschappers, heel goed mogelijk dat de Dertigjarige Oorlog deze trend versterkte, maar de achteruitgang was hoe dan ook gekomen. Critici voerden ook aan dat de gegevens over het aantal sterfgevallen overdreven waren. Er kon onmogelijk worden bewezen dat 75 procent van de Duitse bevolking in die drie decennia in de zeventiende eeuw verdween. Zij dachten eerder aan ongeveer 5 procent of minder.

De kritiek op de oude opvattingen nam toe in de eerste helft van de twintigste eeuw, en de critici wonnen steeds meer terrein op de universiteiten. De bronkritiek was genadeloos ten opzichte van veel van de verhalende bronnen die de basis van het traditionele beeld van de oorlog hadden gevormd, zoals Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausens schelmenroman *Der Abenteuerliche Simplicissimus Teutsch*, die in 1668 werd geschreven en in 1669 gepubliceerd. Grimmelshausen, die in 1621 werd geboren in Gelnhausen, maakte zelf de Dertigjarige Oorlog mee, die in de jaren dertig door zijn deel van Duitsland trok. In zijn tienerjaren sloot hij zich aan bij een keizerlijk regiment, en hij werd uiteindelijk schrijver op het regimentskantoor. Ten tijde van de Vrede van Westfalen was hij adjunct-secretaris. Vervolgens diende hij als ambtenaar onder verschillende heren, onder wie de bisschop van Straatsburg, en probeerde hij een herberg te runnen, maar zijn schrijfwerk maakte hem beroemd. Een van de kleinere werken van Grimmelshausen, *Die Ertzbetrügerin und Landstörtzerin Courasche* (1669), inspireerde Bertolt Brecht tot het drama *Mutter Courage und ihre Kinder* ('Moeder Courage en haar kinderen', 1939-1940). Het beroemdste werk van Grimmelshausen is de eerdergenoemde roman, die speelt tijdens de Dertigjarige Oorlog, vaak geïnterpreteerd als een autobiografie, maar door modern onderzoek krachtig van de hand gewezen. Alles wijst erop dat Grimmelshausen uitging van Spaanse romanvoorbeelden en die met geruchten, oude verhalen en pure verzinsels tot zijn roman mengde. *Der Abenteuerliche Simplicissimus Teutsch* als basis nemen voor een wetenschappelijke beoordeling van de Dertigjarige Oorlog is even onmogelijk als uitgaan van *Robinson Crusoe* als je iets te weten wilt komen over koloniale ervaringen in de achttiende eeuw.

Maar er waren meer problemen. Zelfs als men de literaire werken negeerde en zich baseerde op het werk dat beweert de waarheid te vertellen, konden de onderzoekers wijzen op een aantal tekortkomingen. In de eerste plaats hebben wij mensen altijd de neiging dingen die afwijken van het gewone op te schrijven. We schrijven niet op dat we naar ons werk gaan, de wekelijkse boodschappen doen, schoonmaken en het gazon maaien, maar we maken wel een punt van de dood, inbraken, geboorten, huwelijken en het winnen van loterijen.

Er is geen reden om aan te nemen dat de mensen anders waren in de zeventiende eeuw. Wat in de meeste verslagen van de Dertigjarige Oorlog staat geschreven, kunnen juist de uitzonderingen op de regel zijn, dingen die afweken van de norm, en die daarom opgeschreven zijn. Stel dat de regel is dat de burgers en boeren in rust en stilte leven. Plotseling komt er een groep op plunderingen beluste landsknechten die het leven op z'n kop zetten. Zo'n gebeurtenis zal zeker de geschreven verslagen van het gebied domineren, ook al was de gebeurtenis allesbehalve representatief voor een gemiddelde oorlogsdag.

Ten tweede, de meeste verslagen van de Dertigjarige Oorlog zijn geschreven door geestelijken, burgers en edelen, goed opgeleide en geletterde mensen die behoorden tot degenen die het zwaarst door de verwoestingen van de oorlog werden getroffen. De commandanten van de landsknechten wilden geld om de soldij te betalen en persten vooral mensen af die daar veel van hadden. De priester en de burgemeester waren betere slachtoffers dan de boer en de schoenmaker, en daarom was de woede over de contributies en diefstal groter bij de eersten. Kan het zelfs zo zijn dat de afpersingen, belastingen en contributies die kenmerkend zijn voor veel van de verhalen over de Dertigjarige Oorlog, in feite een zorg van een relatief kleine elite was, terwijl de armen – dat wil zeggen: de meerderheid van het volk – als voorheen konden leven? (Daarentegen kan men terecht stellen dat de soldaten afhankelijk waren van voedsel, en dat dat werd geproduceerd door gewone boeren. De vijandigheid tussen soldaten en boeren loopt als een rode draad door veel ooggetuigenverslagen heen.)

Ten derde was de Dertigjarige Oorlog een van de eerste grote propagandaoorlogen in de wereldgeschiedenis. De krantenwereld bloeide – sommige onderzoekers hebben zelfs beweerd dat de Dertigjarige Oorlog het werkelijke geboortemoment was van de pers – en werd door alle partijen gebruikt om hun eigen veldheren en soldaten te presenteren als de verdedigers van God en de rechtvaardigheid in de strijd tegen de nachtzwarte extremisten van de vijand. Deze propaganda werd na de oorlog verder ontwikkeld, niet alleen in landen als Zweden, Frankrijk en Oostenrijk, maar ook in Brandenburg, dat in de achttiende eeuw veranderde in het militaristische Pruisen. Voor de

Brandenburgs-Pruisische machthebbers – de keurvorsten en latere koningen in Berlijn – was de Dertigjarige Oorlog een uitstekende ideologische basis voor het legitimeren van de interne en externe expansie. Door het afschilderen van het conflict in apocalyptische kleuren leken de eigen prestaties in de daaropvolgende decennia des te belangrijker. Brandenburg-Pruisen werd gezien als een voorvechter van het echte Duitsland, een gezond alternatief voor het huis Habsburg in Oostenrijk en al die vreemde mogendheden die het land tussen 1618 en 1648 wilden domineren. De verschrikkingen van de oorlog konden zelfs worden gebruikt als een argument voor de Pruisische samenleving zoals die er op dat moment uitzag: boeren moesten in bedwang worden gehouden en het leger versterkt met belastingmiddelen om een sterke staat te scheppen die zich kon verdedigen tegen de aanvallers die het land in de jaren dertig en veertig hadden kapotgemaakt. Het was dan ook in het belang van Brandenburg om de verwoestingen van de Dertigjarige Oorlog te overdrijven.

In Zweden deed men hetzelfde en om soortgelijke redenen. Hoe erger de oorlog op het slagveld was geweest, des te opmerkelijker leken de Zweedse inspanningen wanneer de geschiedenis van het land zou worden geschreven. De Dertigjarige Oorlog werd een integraal onderdeel van zowel het Duitse als het Zweedse zelfbeeld. Feit is dat de Brandenburgers en de Zweden dezelfde historicus gebruikten, Samuel von Pufendorf (1632-1694), wiens werken, waaronder *De statu imperii Germanici* (1667), van fundamenteel belang was voor het Duitse begrip van de gebeurtenissen in de achttiende en negentiende eeuw.

Ten vierde bleken veel van de primaire bronnen voor de beschrijving van de Dertigjarige Oorlog – kerkboeken, kadasterlijsten, inventarisaties en fiscale administraties – moeilijk te gebruiken. Het materiaal is vaak fragmentarisch bewaard gebleven en samengesteld volgens verschillende principes. Het risico is groot dat de onderzoeker zich schuldig maakt aan misleidende, onjuiste interpretaties. Teksten die volgens een oudere aanpak getuigden van een bevolkingsafname konden óf bewuste overdrijvingen zijn, stelden de onderzoekers vast, om fiscale voordelen te behalen, óf het resultaat zijn van een verplaatsing van mensen uit een deel van Duitsland naar een ander. De interne

migratie was significant in de zeventiende eeuw. Mensen trokken van het platteland en de dorpen naar de groeiende grote steden.

In het alternatieve beeld van de Dertigjarige Oorlog, dat steeds sterker groeide in de twintigste eeuw, keerden sommige onderzoekers zich beslist tegen het idee dat het conflict ‘een allesverterende’ ramp was, en ze pleitten zelfs voor het tegenovergestelde. Ze beweerden dat de oorlog een positieve invloed op de ontwikkeling van het land had gehad, dat het de terugval van de Duitse economie had vertraagd en had opgeroepen tot een economische en politieke omwenteling. Het conflict had mensen gedwongen om in nieuwe banen te gaan denken en de maatschappij ten goede te veranderen.

Maar deze kritiek leidde tot tegenkritiek. Degenen die het rampscenario wilden slopen, werden zelf geconfronteerd met op bronnen gebaseerde tegenwerpingen. Hoe meer bronnen men ontdekte en hoe gedetailleerder er lokaal onderzoek werd uitgevoerd, des te complexer werd het beeld. Vanaf het interbellum hebben zulke diepgaande analyses van bronnen erin geresulteerd dat een toenemend aantal onderzoekers zich beslist heeft afgekeerd van de ambitie om zich generaliserend uit te spreken over de oorlog als zodanig. In plaats daarvan benadrukten ze dat steden, dorpen en provincies op verschillende manieren werden getroffen.

In een baanbrekende werk, *Der Dreißigjährige Krieg und das deutsche Volk: Untersuchungen zur Bevölkerungs- und Agrargeschichte*, voor het eerst gepubliceerd in 1940, verwierp Günther Franz met kracht de pogingen om uitspraken te doen over de verwoestingen van de oorlog in Duitsland als geheel. Voor de oude Hanzesteden Lübeck, Bremen en Hamburg viel de Dertigjarige Oorlog samen met een economische en demografische bloeiperiode. De Oostenrijkse erflanden, grote delen van de Alpen en een aantal districten in het noordwesten van Duitsland kwamen er goed van af, omdat ze niet in het pad van de legers lagen en dus ontsnapten aan contributies en plunderingen. Het was anders in de belangrijkste oorlogstheaters, met de vreselijke gevolgen voor de bevolking in Brandenburg, Thüringen, Hessen, Pommeren, Silezië, Beieren en Württemberg. Het platteland van Voor-Pommeren lijkt ongeveer twee derde van de bevolking te heb-

ben verloren, terwijl sommige delen van het naburige Mecklenburg nog harder werden geraakt, met een verlies van maximaal driekwart van de bevolking. In totaal, schatte Franz, verloor Duitsland tussen de 30 en 40 procent van de totale bevolking en had het een eeuw nodig om te herstellen.

Eind twintigste eeuw ontwikkelde het onderzoek zich verder doordat men zich begon te interesseren voor ooggetuigenverslagen, voor mensen die erbij waren en over de gebeurtenissen konden vertellen. Dit hing samen met de opkomst van wat meestal wordt aangeduid als historische antropologie en microgeschiedenis, wetenschappelijke specialisaties die er onder meer van uitgingen dat de onderzoeker het verleden zou moeten bekijken en interpreteren vanuit een bewust kikkerperspectief en de mensen zou moeten beoordelen op hun eigen voorwaarden, niet vanuit het oogpunt dat wordt gedicteerd door overkoepelende politieke en sociaaleconomische interpretatiekaders.

Met dit laatste uitgangspunt veranderde alles. De oorlog wordt persoonlijk. De interpretatie die kenmerkend was voor het begrip van de Dertigjarige Oorlog van de negentiende-eeuwse geleerden, verschijnt weer op het toneel, maar op een meer gefragmenteerde manier, als een caleidoscoop van ervaringen die de belevenissen van de gewone mens weer laat herrijzen.

De allereerste wereldoorlog 1618-1648

Op 23 mei 1618 gooiden protestantse edelen drie katholieke hoogwaardigheidsbekleders uit het raam van de Praagse Burcht: de Defenestratie van Praag. Dat was het startsein voor een oorlog die vrijwel alle Europese landen en hun koloniën meesleurde in een spiraal van geweld. Een halve eeuw eerder vormde de Nederlandse Opstand de opmaat tot dit conflict tussen de katholieke vorsten en hun strijd tegen het oprukkende protestantisme. Toen prins Maurits kans zag na het Twaalfjarige Bestand de strijd tegen Spanje te hervatten, aarzelde hij niet.

De Vrede van Westfalen, die na eindeloze diplomatieke onderhandelingen werd gesloten, geldt als de overwinning van de diplomatie en de geboorte van het internationale stelsel van soevereine staten zoals we dat nu nog kennen. Maar volgens velen was de prijs die werd betaald te hoog om te kunnen spreken van een positieve uitkomst. Wat begon met de Defenestratie van Praag, eindigde met een continent dat verwoest was door oorlog, ziekte en hongersnood.

Dick Harrison toont de impact van dit politieke conflict op de bevolking: op de huurling, de priester, de non, de schoenmaker, de matroos en de burgemeester. Hij kruipt in het hoofd van deze hoofdrolspelers en figuranten en verbindt op briljante wijze de belangrijkste strijdtoneelen. Naast de Duitse, Zweedse, en Franse veldslagen komen de oorlogen in Nederland, Italië en Hongarije aan bod, evenals de vaak vergeten gevechten in Amerika en Afrika.

Harrison geeft een bijzonder leesbaar overzicht van dit conflict vanuit pan-Europees perspectief. Hij laat zien hoe de strijd in Nederland en België en de Tachtigjarige Oorlog deel uitmaakten van misschien wel de eerste wereldoorlog ooit.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 680

ISBN 978 94 019 1118 4

9 789401 911184